

KRZYSZTOF HIPPI

BASEN GÓRNEGO TYGRYSU W OKRESIE IMPERIUM NOWOASYRYJSKIEGO

Tematem niniejszego artykułu jest obszar dorzecza Tygrysu między Diyarbakir a Cizre w okresie istnienia imperium nowoasyryjskiego (883–612 p.n.e.), ze szczególnym uwzględnieniem jego politycznego i gospodarczego znaczenia dla Asyryjczyków.

Omawiany tutaj teren tworzy rozległy, zróżnicowany morfologicznie region geograficzny, rozciągający się na północ od Mezopotamii. Dzięki swojemu położeniu oraz zasobom odgrywał on istotną rolę w polityce i gospodarce imperium. Z dorzecza Górnego Tygrysu, oddalonego o niecałe 110 km¹ od Niniwy, Asyryjczycy pozyskiwali strategiczne surowce, między innymi drewno, rudy metali oraz kamień budowlany, których brakuje w rdzennej Asyrii. Poza tym biegnące równoleżnikowo łańcuchy Taurusu Wschodniego wyznaczają naturalnie ukształtowaną północną granicę doliny Górnego Tygrysu. Oddzielają one Górną Mezopotamię od Wyżyny Anatolijskiej. Przez góry wąskimi kotlinami biegnęły szlaki komunikacyjne. Łączyły one basen jeziora Wan oraz dolinę Murat z Górną Mezopotamią.

Imperium asyryjskie, zagrożone od północy przez państwo Urartu, dążyło do pełnej kontroli nad dorzeczem, aby z jednej strony przeciwdziałać ewentualnemu urartyjskiemu zagrożeniu, z drugiej zaś – by móc eksploatować zasoby naturalne oraz ludzkie. Warunki topograficzne i klimatyczne tego terenu ograniczały mili-

¹ B.J. Parker, *The Mechanics of Empire, The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics*, Helsinki 2001, 40.

tarne konfrontacje na większą skalę, ale zarówno Assyria, jak i Urartu starały się utrzymywać kontrolę nad miejscowymi organizmami politycznymi – niewielkimi państwami buforowymi o różnym stopniu niezależności oraz o dużym zróżnicowaniu etnicznym i kulturowym.

Dzięki reedycji źródeł asyryjskich, zarówno roczników², jak i korpusu listów³, jesteśmy w stanie odtworzyć w miarę dokładnie stosunki między Assyrią, Urartu oraz lokalnymi organizmami politycznymi na różnych płaszczyznach – etnicznej, religijnej, gospodarczej oraz politycznej głównie w okresie panowania Sargonidów.

Bardzo istotne znaczenie odgrywają tutaj ratownicze badania archeologiczne w dorzeczu Górnego Tygrysu w związku z budową zapory Ilisu⁴. Intensywne prace wykopaliskowe w ramach Upper Tigris Archeological Research Project (UTARP), badania T. Matneya⁵ w Ziyaret Tepe (starożytne Tušhan), A. Schachnera⁶ na stanowisku Giricano oraz prace powierzchniowe przeprowadzone przez G. Algaze⁷ i B.J. Parkera⁸ pozwoliły na odtworzenie struktury osadnictwa przed okresem dominacji asyryjskiej i w czasie jej trwania. Zmiany w liczbie, hierarchii oraz rozmieszczeniu stanowisk są pomocne przy rekonstrukcji stosunków społecznych oraz gospodarczych. Połączenie przekazów historycznych z zebranymi danymi archeologicznymi daje nam dość czytelny (komplementarny) obraz dynamicznych zmian w dorzeczu Tygrysu w okresie imperialnym.

² W ramach dwóch projektów reedycji nowoasyryjskich roczników królewskich – *The Royal Inscriptions of Mesopotamia* oraz *The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period* – teksty zamieszczone w Internecie online, <http://oracc.museum.upenn.edu/rinap/> (31.10.2013).

³ W ramach projektu – *State Archives of Assyria*, <http://oracc.museum.upenn.edu/saao/corpus> (31.10.2013).

⁴ Budowa tamy Ilisu, a co za tym idzie – spiętrzenie zbiornika wodnego – doprowadziłoby do zalania rozległych obszarów w dolinie rzeki, w tym zabytkowej części miejscowości Hasankeyf, która występuje w listach z Mari pod nazwą Ilānšura, zob. M.C. Astour, „The Northern Mesopotamian Kingdom of Ilānšura”, w: *Mari in Retrospect: Fifty Years of Mari and Mari Studies*, red. G.D. Young, Winona Lake, IN 2002, 30-31. Budowa tamy wywołała liczne protesty organizacji międzynarodowych, zob. <http://en.wikipedia.org/wiki/Hasankeyf> (31.10.2013).

⁵ T. Matney, „Preliminary Report on the First Season of Work at Ziyaret Tepe in the Diyarbakir Province”, *Anatolica* 24 (1998), 7-30.

⁶ M. Roaf, A. Schachner, „The Bronze Age to Iron Age Transition in the Upper Tigris Region: New Information from Ziyaret Tepe and Giricano”, w: *Anatolian Iron Ages 5. Fifth International Iron Ages Colloquium held at Van*, red. A. Çilingiroğlu, G. Darbyshire, London 2005, 115-124.

⁷ G. Algaze, „A New Frontier: First Results of the Tigris-Euphrates Archaeological Reconnaissance Project”, *JNES* 48 (1989), 241-281; G. Algaze, R. Breuninger, C. Lightfoot, M. Rosenberg, „The Tigris-Euphrates Archaeological Reconnaissance Project: a Preliminary Report of the 1989-1990 Seasons”, *Anatolica* 17 (1991), 175-240.

⁸ B.J. Parker, „The Northern Frontier of Assyria: An Archaeological Perspective”, w: *Assyria 1995. Proceedings of the 10th Anniversary Symposium of the NTCP, Helsinki, September 7-11, 1995*, red. S. Parpola, R.M. Whiting, Helsinki 1997, 217-244.

Interesujący nas tutaj obszar od równiny Cizre na wschodzie do współczesnego miasta Diyarbakir na zachodzie można podzielić na trzy mniejsze regiony – równinę Cizre, doliny rzek Bohtan i Garzan oraz obszar Górnego Tygrysu na wysokości miasta Diyarbakir wraz z rzeką Batman Su.

Cizre – ważny obszar rolniczy⁹, jest aluwialną równiną między miastami Cizre, Silopi oraz Zakho. Od północnego zachodu zamyka ją łańcuch Cudi Daği (asyryjska góra Nipur)¹⁰, zaś od południowego wschodu granicę tworzą rzeki: Hezil Cay i Wschodni Chabur oraz biegnące ku Asyrii góry Ğebel Abyadh (asyryjska góra Nal)¹¹. Tygrys oraz rozciągające się za nim łagodne wzniesienia Tūr ‘Abdīn (asyryjskie góry Kašijāri) ograniczają ją od zachodu¹².

Przed ostatecznym podporządkowaniem tego obszaru przez Asyryjczyków na równinie istniało państewko Ulluba. Od wschodu graniczyło ono z królestwem Kumme, lojalnym wasalem Asyrii¹³. Podboju krainy Ulluba dokonał Tiglat-pilesar III w 7. roku panowania (739 r. p.n.e.). Szczegółową relację z tej kampanii znamy dzięki kamiennej inskrypcji tego władcy z miejscowości Mila Mergi (w górach Ğebel Abyadh)¹⁴.

Nowo zdobyte terytorium zostało włączone do prowincji Mašennu i zasiedlone ludnością deportowaną z wybrzeża Fenicji i z północnej Syrii¹⁵. Wybudowano od podstaw miasto Aššur-iqiša¹⁶, w którym znajdować się miało centrum administracyjne z królewską rezydencją. Skład etniczny krainy nie był jednolity. Obok ludności pochodzenia hurycyckiego¹⁷ zamieszkiwali ją Aramejczycy z plemienia Ahlamu¹⁸.

⁹ Parker, *The Mechanics of Empire*, 38.

¹⁰ S. Parpola, M. Porter, *The Helsinki Atlas of the Near East in the Neo-Assyrian Period*, Helsinki 2000, 14 (mapa 4); M. Roaf, *Cultural Atlas of Mesopotamia and the Ancient Near East*, New York – Oxford 1990, 231.

¹¹ A.K. Grayson, *Assyrian Royal Inscriptions II. From Tiglath-Pileser I to Ashur-nasir-apli II*, Wiesbaden 1976, par. 431.

¹² K. Radner, „How to reach the Upper Tigris: The Route through the Tūr Abdīn”, *SAAB* 15 (2006), 134.

¹³ J.N. Postgate, „The Inscription of Tiglath-Pileser III at Mila Mergi”, *Sumer* 29 (1973), 47-59; por. W. Röllig, „Kumme”, w: *RLA VI*, red. E. Ebeling, B. Meissner, Berlin – New York 1980-1983, 336-337.

¹⁴ Postgate, „The Inscription of Tiglath-Pileser III”, 47.

¹⁵ H. Tadmor, *The Inscriptions of Tiglath-Pileser III King of Assyria*, Jerusalem 1994, 63.

¹⁶ Tamże, 28-29, 126-127.

¹⁷ Może o tym świadczyć zebrany przez M.C. Astoura hurycycki materiał onomastyczny z północnej Mezopotamii – M.C. Astour, *Semites and Hurrians in Northern Transtigris. Studies on the Civilization and Culture of Nuzi and the Hurrians, vol. II*, Winona Lake IN 1987, 4-12.

¹⁸ Inskrypcja z Mila Mergi (Il.19-20) obok Ullubejczyków wymienia Aramejczyków z plemienia Ahlamu, którzy zamieszkiwali równinę Cizre. Według Tiglat-Pilesara III to właśnie bunt Ahlamu doprowadził do bezpośredniej interwencji – Tadmor, *The Inscriptions*, 112-113.

Zmiana sieci osadniczej między późną epoką brązu a epoką żelaza odzwierciedla pojawienie się Asyryjczyków na tym terenie. Liczba stanowisk wzrosła z 10 do 38, a największymi (o powierzchni powyżej 12 hektarów) były: na północy – Silope Höyük¹⁹, w centrum – Nerwan Höyük²⁰ i Takyan Höyük²¹ (to drugie identyfikowane przez badaczy ze wspomnianym wcześniej Aššur-iqiša²²) oraz zlokalizowane tuż przy Tygrysie – Basorin Höyük. Równina Cizre została wchłonięta przez imperium asyryjskie.

Podążając w górę rzeki, która płynie wąskim korytem na północny zachód od Cizre i przedziera się głębokimi wąwozami przez masyw Cudi Dağı, docieramy do ujścia dwóch rzek – Bohtan Su oraz Garzan, lewobrzeżnych dopływów Tygrysu. Wąska dolina dolnego biegu Bohtan Su otoczona jest od wschodu łańcuchami Taurusu, zaś Bekan Dağı oddziela ją od rzeki Garzan. Dolina tej rzeki oddalona jest ok. 40 km od Bohtan Su. Od zachodu wznosi się łańcuch Yama Dağı, który blokuje bezpośredni dostęp na zachód, w dolinę następnej rzeki Batman Su. Obszar obu rzek ze względu na trudno dostępną lokalizację i tym samym izolację nigdy nie był celem szeroko zakrojonej ekspansji militarnej Asyrii. Aszurnasirpal II prawdopodobnie był jedynym władcą, który przeprowadził na tym obszarze kampanię w 879 r. p.n.e. Dotarł on wówczas do krainy Dirru²³.

Badania archeologiczne wskazują, iż był to obszar izolowany. Cechą charakterystyczną jest prawie kompletny brak ceramiki asyryjskiej²⁴. Identyfikacja stanowisk opiera się na materiale lokalnym określanym jako Indigenous Assemblage²⁵. Jest

¹⁹ Parker, *The Mechanics of Empire*, 59; tenże, „Archaeological Manifestations of Empire: Assyria's Imprint on Southeastern Anatolia”, *AJA* 107 (2003), 525-557.

²⁰ Parker, *The Mechanics of Empire*, 55-56; oraz tenże, „Archaeological Manifestations of Empire”, 546.

²¹ Parker, *The Mechanics of Empire*, 78.

²² Tamże, 78-79.

²³ Monolit z Kurkh (A.0.101.19) – A.K. Grayson, *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC I (1114-859 BC)* (RIMA 2), Toronto – Buffalo – London 1991, 260.

²⁴ Algaze [i in.], „The Tigris-Euphrates Archaeological Reconnaissance”, 199.

²⁵ Parker, *The Mechanics of Empire*, 111-114. Występuje ona także na rozległym obszarze od północno-zachodniego Iranu (S. Kroll, „Keramik urartäischer Festungen in Iran – Ein Beitrag zur Expansion Urartus in Iranisch-Azarbaidjan”, w: *Archäologische Mitteilungen aus Iran Erg. Bd. II*, Berlin 1976, typy 15a, 17, 18, 19; por. również – P.E. Pecorella, M. Salvini, *Tra Lo Zagros E L'Urmia: Ricerche Storiche ed Archaeologiche Nell' Azerbaigian Iranian*, Roma 1984, 53 (Tappéh Gijar A), przez górny bieg Tygrysu (T. Ökse, *Mitteleisenzeitliche Keramik Zentral-Ostanatoliens: Mit dem Schwerpunkt Karakaya-Stauseegebiet am Euphrat, Bd. IX*, Berlin 1988, 219-225, 241-250; K. Bartl, „Eastern Anatolia in the Early Iron Age”, w: *Migration und Kulturtransfer. Der Wandel vorder- und zentralasiatischer Kulturen in Umbruch vom 2. Zum 1. Vorchristlichen Jahrtausend. Akten des internationalen archäologischen Kongresses in Berlin vom 23 bis 26. November 1999*, red. R. Eichmann, H. Parzinger, Bonn 2001, 388-389) i wschodnią Anatolię (K. Bartl, „Die frühe Eisenzeit in Ostanatolien und ihre Verbindungen zu den benachbarten Regionen”, *BaM* 25 [1994], Abb.15, oraz H.F. Russell, *Pre-classical Pottery of*

to ceramika malowana we wzory geometryczne biegnące pod wylewem naczynia, względnie dekorowana pasem odcisniętego sznura lub paznokcia, podzielona na siedem typów. Zdecydowana większość przebadanych tutaj stanowisk to małe sioła (ang. *hamlet*) o powierzchni nieprzekraczającej 1 ha²⁶.

Brak wyraźnie dominującego centrum w dolinie rzeki Bohtan Su sugeruje istnienie struktury jednopoziomowej, plemiennej o gospodarce pasterskiej. Trochę inaczej sytuacja przedstawia się w dolinie Garzan, gdzie wyróżnić możemy trzy większe osady: Nakaval Tepe, Gre Amera oraz Holban Hirbesi, które mogły stanowić ośrodki władzy lokalnego wodza, a także refugia dla miejscowej ludności²⁷. Najciekawszym stanowiskiem jest z pewnością twierdza w Çattepe (4,5 ha powierzchni), znajdująca się u ujścia Bohtan Su do Tygrysu. Ponieważ znaleziono tam dużą liczbę ceramiki typu Assyrian Palace Ware, B.J. Parker²⁸ sugeruje iż był to fort obsadzony asyryjską załogą. Głównym zadaniem tej odosobnionej osady było strzeżenie doliny rzecznej i kontrola ruchu na Tygrysie. Opanowanie całego obszaru z powodu małego znaczenia gospodarczego nie było Asyryjczykom potrzebne.

TERENY GÓRNEGO BIEGU TYGRYSU

Rzeka bierze swój początek z jeziora Hazar Gölü. Następnie Tygrys płynie doliną Ergani-Maden w kierunku południowo-wschodnim. Na wysokości miejscowości Dicle do rzeki wpada Dibli Su. Górny odcinek tej rzeki pod nazwą Berklın Çai tworzy wąwóz z naturalnymi grotami, który Asyryjczycy uważali za źródła Tygrysu²⁹. Na wysokości Karaça Dağ rzeka gwałtownie skręca na połud-

Eastern Anatolia: Based on a Survey by Charles Burney of Sites Along the Euphrates and Around Lake Van [BAR 85], Oxford 1980, fig. 19).

²⁶ Parker, „Archaeological Manifestations of Empire”, 545, tabl. 3.

²⁷ Algaze [i in.], „The Tigris-Euphrates Archaeological Reconnaissance”, 201.

²⁸ Parker, *The Mechanics of Empire*, 115. Z powstaniem tego fortu należy prawdopodobnie powiązać list ND 67 = SAA XIX, 060 Dürî-Aššura zarządcy prowincji Tušhan, por. B.J. Parker, „Garrisoning the Empire: Aspects of the Construction and Maintenance of Forts on the Assyrian Frontier”, *Iraq* 59 (1997), 77-87; Dürî-Aššur jest wymieniony jako zarządca prowincji Tušhan w *Kronice eponimów* w 728 r. p.n.e. (A.R. Millard, *The Eponyms of the Assyrian Empire* [SAAS 2], Helsinki 1994, 59). Korpus jego listów składa się z ND 2799 (NL 28), ND 2720 (NL 29), ND 2784 (NL 49) i ND 2666 (NL 67; por. E. Cancik, K. Radner, „Dürî-Aššur”, w: *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire* 1/II, red. K. Radner, Helsinki 1998-1999, 389-390 [no. 2]).

²⁹ A. Schachner, *Assyriens Könige an einer der Quellen des Tigris, Archäologische Forschungen im Höhlensystem von Burkley und am so genannten Tigris-Tunnel* (Istanbuler Forschungen 51), Tübingen 2009.

niowy wschód i płynie w kierunku Diyarbekir. Kilka kilometrów na południe od miasta Tygrys płynie na wschód, tworząc stosunkowo szeroką dolinę. Trzy rzeki – Göksu, Saihansu oraz Savur Çai – zasilają go od strony Tūr 'Abdīn, który stanowi południową granicę oddzielającą basen Tygrysu od stepów syryjskich. Zbudowane ze skał wapiennych z wylewami lawy góry te stanowiły trudną do przebycia barierę. Od strony północnej trzy rzeki, wymieniając od zachodu: Ambar Çai, Bismil Su oraz Batman Su, wpadają do Tygrysu. Obszar między nimi jest nawodniony przez liczne strumienie. Największe skupiska ludności tworzą dwa miasta – Bismil oraz Batman.

Ten trzeci region to północno-zachodnie krańce imperium asyryjskiego, w których dochodziło do ciągłej rywalizacji z państwem Urartu. Najważniejszym ośrodkiem asyryjskim było miasto Tušhan, którego historia sięga okresu średnio-asyryjskiego³⁰. Zostało ono umocnione przez Aszurnasirpala II w 882 r. p.n.e.³¹ Władca ten wybudował nowy pałac królewski, magazyny oraz naprawił mury obronne. Obecnie stanowisko Ziyaret Tepe (największe w tym rejonie) identyfikuje się właśnie z Tušhan³².

Ważnym organizmem politycznym współpracującym długo z Asyrią było aramejskie państwo Bēt Zammāni (obszar współczesnego miasta Diyarbekir), które ostatecznie stało się prowincją asyryjską o nazwie Amēdi w 838 r. p.n.e.³³ (czas panowania syna Aszurnasirpala II – Salmanasara III).

³⁰ Na temat badań archeologicznych tego okresu w Tušhan zob. T. Matney, M. Roaf, J. MacGinnis, „Archaeological Excavations at Ziyaret Tepe, Diyarbakir Province, 2000”, w: *Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ilisu and Carchemish Dam Reservoirs Activities in 2000*, red. N. Tuna, J. Velibeyoğlu, Ankara 2002, 537.

³¹ RIMA 2, A.0.101.1, II 2b-12a, 202.

³² Pierwszym badaczem, który zaproponował tę identyfikację, był K. Kessler, *Untersuchungen zur historischen Topographie Nordmesopotamiens nach keilschriftlichen Quellen des 1. Jahrtausends v. Chr.* (Beihefte zum TAVO, Reihe B, 26), Wiesbaden 1980, Karte IV. Identyfikacja ta jest powszechnie przyjęta – Parker, *The Mechanics of Empire*, 163-164; tenże, „The Colonizer, the Colonized... and the Colonists: Empire and Settlement on Assyria's Anatolian Frontier”, *UTARP* (2001), 4; tenże, „The Northern Frontier of Assyria”, 233; tenże, „Archaeological Evidence for the Location of Tushan: A Provincial Capital on the Northern Frontier of Assyria”, w: *Intellectual Life in the Ancient Near East: Papers Presented at the 43rd Rencontre Assyriologique Internationale, Prague, July 1-5, 1996*, red. J. Prosecky, Prague 1998, 299-314; K. Radner, A. Schachner, „From Tušhan to Amedi: Topographical Questions Concerning the Upper Tigris Region In the Assyrian Period”, w: *Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ilisu and Carchemish Dam Reservoirs. Activities in 1999*, red. N. Tuna, J. Öztürk, J. Velibeyoğlu, Ankara 2001, 754-757; Matney, „The First Season of Work at Ziyaret Tepe”, 7-30; Roaf & Schachner, „The Bronze Age to Iron Age Transition”, 115-124.

³³ Bēt Zammāni stało się ostatecznie prowincją asyryjską w 838 r. p.n.e., ponieważ wymieniony został jako eponim zarządca Nairi, Amēdi i Sinabu – Ninurta-kibsi-ušur; por. Millard, *The Eponyms*, 111.

Na północny wschód od Amēdi znajdowało się buforowe państewko Šubria³⁴, podbite stosunkowo późno, bo dopiero za panowania Asarhaddona. Władca ten utworzył na jego miejscu dwie nowe prowincje – Uppumu i Kullimeri³⁵.

Wzorzec osadniczy tego obszaru jest podobny do równiny Cizre. Dominuje kilka większych stanowisk, które otoczone są mniejszymi wioskami.

Z przekazów pisanych (głównie dokumenty administracyjne oraz listy zarządców prowincji) wiemy, iż scharakteryzowane obszary były eksploatowane gospodarczo. Ludność północnych prowincji zobowiązana była do wykonywania pracy przymusowej – *ilku*³⁶. Nakładano na nią podatek *iškāru*³⁷, czyli musiała ona dostarczać określoną liczbę produktów oraz owiec, a także płaciła ziarnem podatek *nušābe*³⁸. Wiemy, iż opóźnienia w dostarczeniu *nušābe* mogły być powodem gniewu władcy³⁹. Poza tym z ludności prowincji rekrutowali się żołnierze służący w oddziałach królewskich *kisir. šarrūte*. Przesiedlenia oraz wyzysk prowadziły do buntów w krainie Kumme⁴⁰.

³⁴ Na temat lokalizacji i historii krainy Šubria zob. K. Kessler, „Shubria, Urartu and Ashur: Topographical Questions Around the Tigris Sources”, w: *Neo-Assyrian Geography*, red. M. Liverani, Roma 1995, 55-67.

³⁵ Na temat występowania Kullimeri w źródłach asyryjskich zob. W. Röellig, „Kullimeri”, w: *RLA VI*, red. E. Ebeling, B. Meissner, Berlin – New York 1980–1983, 306-307; K. Kessler zaproponował identyfikację Uppumu z wioską Fum, oddaloną zaledwie trzy kilometry od Liçe. Jest to miejsce o strategicznym znaczeniu, położone przy drodze wiodącej ku Tigris Tunnel oraz Geç – Kessler („Šubria, Urartu and Ashur”, 58); K. Kessler (tamże, 58-60), a za nim Parker (*The Mechanics of Empire*, 231) uważają, iż Kullimeri należy identyfikować ze stanowiskiem Gre Migro.

³⁶ J.N. Postgate, *Taxation and Conscription in the Assyrian Empire* (Studia Pohl: Series Maior 3), Rome 1974, 63-93; B. Kienast, „Ilku”, w: *RLA V*, red. E. Ebeling, B. Meissner Berlin 1980, 57-59.

³⁷ Postgate, *Taxation and conscription*, 205.

³⁸ G.B. Lanfranchi, S. Parpola, *The Correspondence of Sargon II, Part II: Letters from the Northern and Northeastern Provinces* (SAA V), Helsinki 1990, xxvii.

³⁹ ABL 1012 = SAA V 82.

⁴⁰ Dwa listy dotyczą przesiedleń Kummejczyków: ABL = SAA I 233 – to nakaz królewski skierowany do Mannu-ki-Aššur-le'i, zarządcy Guzana, aby sporządził listę Kummejczyków zamieszkujących jego prowincję i przesiedlił ich z miasta Zarana (lokalizacja nieznana); drugi – ABL 544 = SAA V 105 – informuje nas, iż zarządzenie królewskie zostało publicznie odczytane i przyjęte przez Kummejczyków z pokorą „the king, our lord, is the lord of all: What can wesay? The king, our lord, may take all the Kummeans who hold houses in other countries to wherever it is appropriate” (SAA V 105, 11-15 – tłumaczenie G.B. Lanfranchi). Na temat przyczyn i przebiegu buntu przeciwko asyryjskiemu delegatowi – qēpu Aššūr-rēšūwa – patrz. P. Dubovský, *Hezekiah and the Assyrian Spies: Reconstruction of the Neo-Assyrian Intelligence Services and Its Significance for 2 Kings 18-19* (BibOr 49), Roma 2006, 51-53. Na temat roli wysłannika królewskiego qēpu zob. tenże, „King's Direct Control: Neo-Assyrian Qēpu Officials”, w: *Organization, Representation, and Symbols of Power in the Ancient Near East. Proceedings of the 54th Rencontre Assyriologique Internationale at Würzburg 20-25 July 2008*, red. W. Gernot, Winona Lake 2012, 449-461.

Z listów jasno wynika, że najważniejszym surowcem zarówno dla Asyryjczyków, jak i Urartyjczyków było drewno. Pozyskiwały je wyspecjalizowane brygady miejscowych robotników. Najpierw wysyłano w teren inspektorów, którzy oceniali jakość drewna. Według listu ABL 92 = SAA I 100 drzewa dzielono na sześć kategorii w zależności od grubości pnia – *gušūru dannu* (mocny pień); następnie *šanītu* (drugiej jakości), *šaluštu*, *rebūtu* (inne podkategorie) i wreszcie *laptūte* (drzewa zniszczone) oraz *aklūte* (spalone, czyli dosłownie „zjedzone [przez ogień]”). Inspektorzy wybierali drzewa, a następnie przystępowali do pracy drwale – *LÚ.nākisūte*⁴¹. Ścięte kłody transportowano nad rzekę, gdzie je składowano (*ina šiddi nāri karāru*)⁴², a następnie spławiano do specjalnych fortów. Stąd, po przeliczeniu surowca, drewno transportowano dalej Tygrysem do centralnej Asyrii. Spław był pracą sezonową, zależną od poziomu wody, która wzbierała w miesiącach wiosennych. Reliefy asyryjskie przedstawiają szerokie tratwy wykonane z powiązanych drewnianych bali, które sterowane wiosłami flisaków, płyną w dół rzeki, do Asyrii⁴³.

Badania paleobotaniczne obszarów Górnego Tygrysu świadczą o występowaniu gęstych lasów dębowych z domieszką wierzbowatych oraz wiązowatych w okresie chalkolitu i w III tys. p.n.e. Prace W. van Zeista⁴⁴ w okolicach jeziora Gölbasi oraz Bozova na południe od Tygrysu wykazały, iż lasy składały się z dębów, jałowca, pistacji oraz topoli. Badacze zauważyli, że na początku II tys. doszło do procesu wylesiania, co związane było z działalnością człowieka⁴⁵.

W okresie imperium nowoasyryjskiego, szczególnie w VIII w. p.n.e., eksploatacja odbywała się na olbrzymią skalę. Świadczą o tym listy z prowincji Amēdi oraz Tušhan. Jeden z nich (ABL 732 = SAA V 6) wymienia ogromną liczbę drewna przygotowanego do spławu – 1200 belek lub więcej na drzwi (*GIŠ.ŠÚ.A = šibšutu*) oraz taką samą liczbę na dach (*GIŠ.ÛR = gušūru*). Inny list (CT 53 280 = SAA V 7) przekazuje o przygotowaniach do spławu 2500 kłód. Podobne ilości pozyskiwano w okolicach Tušhan. Intensywny wyrąb lasu musiał spowodować wylesianie dużych obszarów w bezpośrednim sąsiedztwie miast, co prowadziło do coraz dalszej penetracji rejonów górskich, położonych w krainie Šubria oraz przy granicy urartyjskiej. Było to oczywiście przyczyną licznych konfliktów. In-

⁴¹ ABL 484 = SAA V 98.

⁴² ABL 705 = SAA V 33.

⁴³ J.M. Russell, *The Writing on the Wall: Studies in the Architectural Context of Late Assyrian Palace Inscriptions*, Winona Lake 1999, 138, fig. 44; P.R.S. Moorey, *Ancient Mesopotamian Materials and Industries: The Archaeological Evidence*, Winona Lake 1994, 345.

⁴⁴ W. van Zeist, R.W. Timmers, S. Bottema, „Studies of Modern and Holocene Pollen Precipitation in Southern Turkey”, *Palaeohistoria* 14 (1968), 38.

⁴⁵ G.H. Willcox, „A History of Deforestation as Indicated by Charcoal Analysis of Four Sites in Eastern Anatolia”, *AS* 24 (1974), 128.

nym towarem, który sprowadzano do Asyrii, głównie do nowej stolicy Sargona II w Dūr-Šarrukên, były sadzonki drzew⁴⁶.

Drugim ważnym surowcem był kamień. Wykorzystywano go zarówno w prowincjach (CT 53 65 = SAA V 15), jak również transportowano obrobione bloki do centralnej Asyrii (ABL 952 = SAA V 29). Jeden z listów Liphur-bēla (zarządcy prowincji Amēdi; CT 53 386+ = SAA V 17) odnosi się prawdopodobnie do prac nad potężnym kamiennym bykiem i kamiennymi progami. Niestety, nie wiemy, czy przedmioty te przeznaczone były dla Dūr-Šarrukên, ale wydaje się to logiczne, skoro zarządca informuje o tym władcę. Dodajmy przy tym, iż władca Sennacherib szczególnie cenił kamień *ašnan*, który występował na stokach Cudi Daği. Transport tych towarów również odbywał się rzeką, przy czym ciężar nie odgrywał tutaj większej roli, dlatego należy sądzić, że kamień był ładowany na tratwy podobne do współczesnych keleków, specjalnych tratw o dużej wyporności używanych na Tygrysie⁴⁷.

Oczywiście, pierwszoplanowe znaczenie w gospodarce prowincji miało rolnictwo, lecz nie mamy wielu informacji na ten temat⁴⁸. Dane archeologiczne świadczą o kilkakrotnym wzroście zaludnienia obszarów rolniczych – równiny Cizre oraz doliny Górnego Tygrysu – jednak w korespondencji zarządców zachowało się niewiele informacji.

Jak słusznie zauważyła K. Radner⁴⁹, Tygrys w swoim górnym biegu jest rzeką dość niebezpieczną i raczej nie nadaje się do transportu ludzi. Dlatego aby dostać się na interesujący nas tutaj obszar, wybierano drogi lądowe przez góry Tur Abdin. Dzięki identyfikacji poszczególnych toponimów, które pojawiają się w inskrypcjach, wiemy, że trasa przemarszu często zaczynała się na równinie rzeki Sufan Çay, później obierano zwykle drogę do Midyāt (rzadziej do Mardin), skąd kontynuowano trasę do Savur⁵⁰.

Tygrys w swoim górnym biegu był niewątpliwie wykorzystywany do transportu towarów. Jednak kampanie wojenne prowadzono wyłącznie drogami lądowymi⁵¹.

⁴⁶ ABL 510 + SAA V 27.

⁴⁷ Parker, *The Mechanics of Empire*, 81-82; Moorey, *Ancient Mesopotamian*, 32.

⁴⁸ Parker, *The Mechanics of Empire*, 40; T.J. Wilkinson, *Archaeological Landscapes of the Near East*, Tuscon 2003, 130; T.J. Wilkinson, J. Ur, E.B. Wilkinson, M. Altaweel, „Landscape and Settlement in the Neo-Assyrian Empire”, *BASOR* 340 (2005), 44.

⁴⁹ Radner, „How to reach the Upper Tigris”, 274.

⁵⁰ K. Radner przeprowadziła rekonstrukcję głównych szlaków na podstawie przebiegu kampanii Aszurnasirpala II w latach 882 i 879 p.n.e., por. Radner, „How to reach the Upper Tigris”, 286-299.

⁵¹ Na temat kampanii władców asyryjskich poprzez góry Kašjari patrz, K. Kessler, *Untersuchungen zur historischen Topographie Nordmesopotamiens*, Wiesbaden 1980; M. Liverani, *Studies on the Annals of Ashurnasirpal II 2: Topographical Analysis*, Roma 1992 oraz S. Ponchia, „Mountain Routes in Assyrian Royal Inscriptions. Part I”, *Kaskal* 1 (2004), 139-177.

Z powodu braku odpowiednich źródeł trudno ustalić, czy rzeka odgrywała jakąkolwiek rolę w logistycznym zabezpieczeniu działań militarnych.

THE UPPER TIGRIS BASIN IN THE NEO-ASSYRIAN PERIOD

Summary

The Upper Tigris basin between Diyarbakir and Cizre forms a natural geographical boundary between the Anatolian highlands and Upper Mesopotamia.

During the late Assyrian period, this region became a political border of the empire, where the Assyrians created a buffer zone comprising both small political entities that were more or less dependent and new provinces, successfully keeping the northern archenemy – Urartu at bay in this region.

The neo-Assyrian kings were also keenly interested in stabilizing the political situation in the Upper Tigris valley for economic reasons. They exploited the abundant natural and human resources, including the natural deposit stretching to the north beyond the Taurus Mountains. Relevant written sources speak volumes about the methods of this exploitation, which are also reflected in the archeological data collected from the excavations conducted recently on a vast scale by the rescue projects (due to the building of the dams on the Tigris and the Euphrates.)

This article deals with the socio-economic situation in the area between Cizre and Diyarbakir during the reign of the Sargonids, focusing on the role of the Upper Tigris between the two towns as a thoroughfare of transportation. The river was undoubtedly the main artery for the Assyrians transport goods and (to a lesser extent) people down the river into the Assyrian heartland.